

ESSEON-R

Schaal voor het sociaal-emotioneel
ontwikkelingsniveau

Joop Hoekman
Aly Miedema
Bernard Otten
Jan Gielen

ESSEON-R

Schaal voor het sociaal-emotioneel
ontwikkelingsniveau

Handleiding

Joop Hoekman
Aly Miedema
Bernard Otten
Jan Gielen

© 2014 Hogrefe Uitgevers B.V., Amsterdam.
Tweede druk, 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Vormgeving: Paul Boyer, Amsterdam

Artikelnummer 5703602

Voorwoord

Op een congres in Seattle in 2000 ontmoetten twee groepjes onderzoekers elkaar. Beide waren bezig met het ontwikkelen van een gedragsbeoordelingsschaal voor het bepalen van het niveau van sociaal-emotionele ontwikkeling. De ene groep kwam uit Eindhoven en omstreken, de andere uit Leiden/Gouda. Al snel werden de krachten gebundeld en werd gezamenlijk gewerkt aan wat nu de ESSEON-R is geworden. De schaal is een collectief product van vier auteurs. Bij dit allereerste begin waren behalve de huidige auteurs onze collega's Ellen Bosselaar, Liesbeth Mevissen en Ine Stark betrokken (zie Bosselaar, Gielen, Mevissen, Miedema & Stark, 2000). Zij moesten om uiteenlopende redenen afhaken. Bij de keuze voor de items en vooral bij de precieze formulering ervan hebben we veel steun gehad aan suggesties van prof. dr. I.A. van Berckelaer-Onnes en van onze collegapedagogen en -psychologen Louise Berkhout, Gonny Beugelsdijk, Maus Bruinsma, Helga van Engelenburg en Els Leemans. Ook inhoudelijke opmerkingen van andere collega's die eerdere versies gebruikten zijn voor ons erg waardevol geweest. Speciale vermelding verdient de inbreng van wijlen dr. D.W. Kraijer, die op meerdere momenten tijdens de ontwikkeling van de ESSEON-R positieve kritiek en goede raad gaf. Maar het belangrijkste zijn toch de cliënten met wie wij beroepshalve te maken hebben. Wat wij aan hen konden waarnemen weerspiegelt zich in de inhoud van de schaal. Ten slotte noemen we onze eigen kinderen, naar wier ontwikkeling we telkens teruggrepen als een formulering aangescherpt moest worden of als een item aan een leeftijdscategorie moest worden toegedeeld.

De ESSEON-R heeft, gegeven het snel groeiende gebruik in de Nederlandstalige praktijk, zijn bestaansrecht als hulpmiddel bij de diagnostiek bewezen. Vanwege de grote, ook internationale, belangstelling is er nu ook een Engelse vertaling (SEDAL) en Duitse vertaling (SEN) gerealiseerd. De ESSEON-R heeft sinds 2007 een zorgvuldig gekoesterd bestaan geleid onder de goede zorgen van uitgeverij PITS in Leiden. We danken Riet Dekker van die uitgeverij voor haar waardering, steun en deskundige inbreng. Nu PITS haar uitgeefactiviteiten heeft gestaakt zijn we heel blij met de overstap naar Hogrefe, waar de ESSEON-R een warm welkom ontving. We danken Hogrefe-redacteur David-Jan Punt voor zijn zeer deskundige en frisse ideeën voor een nieuwe uitgave. Zijn inbreng is op allerlei onderdelen van deze nieuwe uitgave van belang geweest; in het bijzonder bij de nieuwe opzet van de kwalitatieve analyse met behulp van het scoringsprogramma.

Wij stellen het bijzonder op prijs als u ons uw vragen en opmerkingen wilt laten weten. Dat kan het best via de uitgever.

Mei 2014,

Joop Hoekman
Aly Miedema
Bernard Otten
Jan Gielen

Inhoudsopgave

1	Sociaal-emotionele ontwikkeling	7
1.1	Sociale ontwikkeling	7
1.2	Emotionele ontwikkeling	8
1.3	Metten van sociaal-emotionele ontwikkeling	8
2	Beschrijving van de ESSEON-R	11
2.1	Meetpretentie	11
2.2	Domeinen	11
2.3	Dimensies van Sociale ontwikkeling	12
2.4	Dimensies van Emotionele ontwikkeling	23
3	Afname en scoring	33
3.1	Gebruiksdoel en doelgroep	33
3.2	Invullen van het scoreformulier	34
3.3	Berekenen van de ontwikkelingsleeftijden	35
3.4	Gebruik van het scoringsprogramma	36
4	Interpretatie	39
4.1	Domeinniveau	39
4.2	Dimensieniveau	41
4.3	Itemniveau	42
4.4	Voorbeeldcasus	43
5	Ontwikkeling van de ESSEON-R	53
5.1	Ontstaansgeschiedenis	53
5.2	Domeinen en dimensies	54
5.3	Samenstelling van de items	54
6	Psychometrische eigenschappen	57
6.1	Betrouwbaarheid	57
6.2	Validiteit	62
	Literatuur	65
	Over de auteurs	71
Bijlage A	Dimensies bij het domein Sociale ontwikkeling	73
Bijlage B	Dimensies bij het domein Emotionele ontwikkeling	79
Bijlage C	Experimentele schaal voor het psychoseksuele ontwikkelingsniveau (ESPON)	85

1 Sociaal-emotionele ontwikkeling

Binnen de ontwikkelingspsychologie wordt de vorming van de persoonlijkheid gedefinieerd als een proces van interactie tussen verschillende ontwikkelingsaspecten. Daarbij speelt ook de interactie met de omgeving een rol. Došen (2005a, b, c) onderscheidt het fysiologische, het cognitieve, het sociale en het emotionele aspect, waarbij de ontwikkeling van de fysiologische functies gezien wordt als de basis van de ontwikkeling van de overige drie ontwikkelingsaspecten. Andere auteurs onderscheiden ook nog het zintuiglijke, het motorische en het psycho-seksuele aspect van de ontwikkeling (Wenar & Kerig, 2000). Wetenschappelijke inzichten in diverse ontwikkelingsaspecten hebben inmiddels vaste voet aan de grond en veel navolging gekregen:

- cognitieve ontwikkeling (Piaget, 1953)
- neurologische ontwikkeling (Luria, 1973)
- psychodynamische ontwikkeling (Mahler, e.a., 1975)
- ego-ontwikkeling (Erikson, 1959)
- gewetensontwikkeling (Kohlberg, 1976)
- hechtingsontwikkeling (Bowlby, 1971)

Veel auteurs benadrukken de interactie tussen de sociale en de emotionele ontwikkeling en zien het onderscheid tussen die twee als betrekkelijk kunstmatig (Saarni, 1999; Saarni e.a. 2006; Thompson e.a., 2006; Trevarthen, 2003). Wij spreken daarom van *sociaal-emotionele ontwikkeling* en gaan uit van een sterke samenhang tussen beide ontwikkelingsdomeinen. Došen (2005a) benadrukt dat geen van de theorieën over sociaal-emotionele ontwikkeling voldoende uitgewerkt is om er een praktisch instrumentarium op te kunnen baseren. Wij zijn het met hem eens en gaan daarom eclectisch te werk. We sluiten in deze verantwoording aan bij verschillende theoretische stromingen. Omdat we de continuïteit in de ontwikkeling als uitgangspunt nemen en ons niet baseren op een model voor fasegewijze ontwikkeling, kunnen we ook elementen uit fase-georiënteerde modellen plaatsen in een continuüm. Een benadering die een continu ontwikkelingsverloop beschrijft is niet strijdig met een fase-georiënteerde benadering; de verschillende fasen passen er als het ware in en vormen aldus een nieuw continuüm.

1.1 Sociale ontwikkeling

Van Hekken & Kievit (2002) definiëren sociaal gedrag als volgt: “Sociaal gedrag is gedrag van een individu dat gericht is op andere mensen” (p. 558). Het doel is contact met - of ontwijken van de ander. Kenmerkend voor sociaal gedrag is dat het communicatief is, dat het in principe op ieder mens gericht kan zijn en dat het een langdurig karakter kan hebben. Er zijn geen absolute normen aan te geven voor de mate waarin iemand contact moet hebben met anderen en voor de aard van die contacten. De auteurs onderscheiden binnen de sociale ontwikkeling de volgende aspecten: sociaal gedrag, communicatie, relaties, sociale cognitie en emotionele reacties. Shaffer (1996) geeft de volgende definitie van sociale ontwikkeling: “Social development refers to the behavioral patterns, feelings, attitudes and concepts children manifest in relation to other people and to the way that these various aspects change over age”. Kinderen zijn vanaf hun geboorte gericht op de sociale wereld en direct aangepast om speciale aandacht aan andere mensen te schenken en met hen te interacteren. Shaffer beklemtoont dat de sociale ontwikkeling alleen maar begrepen kan worden in samenhang met de cognitieve en affectieve ontwikkeling.

1.2 Emotionele ontwikkeling

Volgens de Freudiaanse traditie worden emoties gezien als primitieve processen die het rationele denken en gedrag verstoren. Het kind is tijdens de eerste jaren aan zijn impulsen overgeleverd. In de loop van de ontwikkelingsjaren krijgt het 'ego' meer vat op de emoties die ten slotte onderworpen worden aan rationele processen en geïnternaliseerde sociale normen en waarden. Binnen de hedendaagse opvattingen worden voornamelijk de cognitieve en adaptieve functies van het emotionele gedrag benadrukt. Zo stellen Mash & Wolfe (2002) dat emoties betekenis geven aan gebeurtenissen en van belang zijn bij het doelgerichte handelen. Emoties vertellen waar men aandacht aan moet schenken en wat men moet negeren, wat men moet benaderen en wat men moet vermijden. Volgens Goudena e.a. (2002) is emotionele regulatie erop gericht individuele behoeften en sociale beperkingen met elkaar in overeenstemming te brengen. Kinderen moeten leren omgaan met regels vanuit de maatschappij die bepalen in welke omstandigheden verschillende emoties wel of niet moeten en kunnen worden geuit. Zij moeten hiertoe strategieën ontwikkelen om hun emoties te controleren en te reguleren. Dit leren zij al vanaf de geboorte.

Veel auteurs beschrijven de emotionele ontwikkeling als (vrijwel) synoniem met de ontwikkeling van het 'metaconstruct' emotionele competentie. Een heldere omschrijving van het metaconstruct is opgesteld door Saarni (1999). Zij beschrijft het construct emotionele competentie als het autonoom en doelbewust handelen van het ego ten aanzien van emotionele gebeurtenissen en situaties. Dergelijk handelen vindt te allen tijde plaats binnen een sociale context (Denham, 1998, 2006; Saarni, 1999; Saarni e.a., 2006; Thompson, 2006). Het construct emotionele competentie is dan ook onlosmakelijk verbonden met de sociale context waarin het zich afspeelt. De ontwikkeling van autonoom en doelbewust handelen staat centraal binnen het metaconstruct. Die ontwikkeling maakt de aanwezigheid van een autonoom ego noodzakelijk (Saarni 1999; Saarni e.a., 2006). Verschillende onderzoekers hebben getracht de emotionele ontwikkeling van het kind in kaart te brengen (Sroufe, 1979, 1995; Campos e.a., 1983). De onderliggende gedachte is dat een kind met slechts twee emoties ter wereld komt: lust en onlust. Deze emoties differentiëren zich eerst tot boosheid, blijdschap, angst en verdriet. Later differentiëren deze basale emoties zich verder en monden ze uit in emotionele kwaliteiten als trots, liefde, schaamte, schuld en dergelijke (Doçen, 2005a).

1.3 Meten van sociaal-emotionele ontwikkeling

In de ondersteuning aan mensen met een verstandelijke, zintuiglijke of andere beperking of problematiek bestaan op dit moment goede mogelijkheden om twee belangrijke eigenschappen van cliënten op een betrouwbare en valide manier te 'meten': de intelligentie (of het niveau van cognitief functioneren) en de sociale redzaamheid. Er ontbreekt echter een vergelijkbaar instrumentarium voor wat door velen als derde kerneigenschap wordt beschouwd: de sociaal-emotionele ontwikkeling. Dat is een sterk gevoeld manco (Kasari & Bauminger, 1998; Evans, 1998; Loveland & Tunali-Kotoski, 1998; Doçen 1990, 2005a, b, c; Kraijer & Plas, 2006). Het niveau van sociaal-emotionele ontwikkeling is namelijk sterk van invloed op het alledaags functioneren van cliënten en daarmee op hun interactie met de omgeving. Meermaals wordt door professionals in deze sectoren een discrepantie verondersteld tussen het niveau van cognitief functioneren en het niveau van sociaal-emotioneel functioneren. Een sterk achterblijven van de sociaal-emotionele ontwikkeling wordt gezien als risicovol voor een gezonde psychische ontwikkeling (Doçen, 1990, 2005a, b, c). Professionals zijn tot op heden aangewezen op schattingen betreffende het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau voor behandeling of dagelijkse benaderingswijze. Deze inschatting is gewoonlijk gebaseerd op praktijkervaring, literatuur en interpretatie van resultaten op tests of schalen met een andere meetpretentie (en observatie bij de afname ervan).

Al langere tijd voelt men het gemis van een observatieschaal met voldoende psychometrische kwaliteiten die resulteert in een niveaubepaling van de sociaal-emotionele ontwikkeling en die bij verschillende doelgroepen bruikbaar is, waaronder mensen met een verstandelijke beperking. Hoewel er wel enkele

instrumenten beschikbaar zijn die zich op het terrein van de sociaal-emotionele ontwikkeling bevinden, zijn deze niet geschikt om een sociaal-emotioneel ontwikkelingsniveau vast te stellen. We noemen hier kort vijf instrumenten:

- De DESSA (*Devereux Student Strengths Assessment*; LeBuffe, Naglieri & Shapiro, 2009, Nederlandse bewerking: Pont & Punt, 2013) is een vragenlijst waarmee sociaal-emotionele competenties van kinderen in de basisschoolleeftijd in kaart kunnen worden gebracht. De vragenlijst kent een ouderversie en een leerkrachtversie, waardoor zowel binnen als buiten een schoolse context inzicht wordt gegeven in de sociaal-emotionele gedragingen van een kind. Het doel van de DESSA is om sociaal-emotionele competenties bij kinderen te identificeren die minder ontwikkeld zijn, zodat deze competenties door gerichte interventies verbeterd kunnen worden.
- De VISEON (*Volginstrument Sociaal-Emotionele Ontwikkeling*, CITO) is een digitale toets voor het sociaal-emotionele functioneren van leerlingen in het basisonderwijs. Er is een schaal die door de leerkracht ingevuld kan worden en een zelfbeoordelingsschaal voor leerlingen vanaf groep 5. In de VISEON komen de factoren zelfvertrouwen, werkhouding, relatie met de leerkracht, relatie met andere leerlingen en schoolbeeld aan bod. Op basis van de resultaten kan worden vastgesteld of een leerling op een of meer van deze factoren in het aandachts-/risicogebied valt.
- De ZALC (*Zinnenaanvullijst Curium*; Westenberg e.a., 2000) is een instrument om de ego-ontwikkeling te meten. Ego-ontwikkeling kan gezien worden als een onderdeel van de sociaal-emotionele ontwikkeling. De ZALC maakt het mogelijk te bepalen of een individu ten opzichte van leeftijdsgenoten voor- of achterloopt bij het doorlopen van vijf ego-stadia: impulsief, zelfbeschermend, conformistisch, zelfbewust en verantwoordelijk. De ZALC is een zelfbeoordelingsschaal, met aparte versies voor 8-12-jarigen, 13-18-jarigen en 19-25-jarigen.
- Met de SEV (*Sociaal-Emotionele Vragenlijst*; Scholte & Van der Ploeg, 2013) kan worden beoordeeld in hoeverre kinderen tussen de 4-18 jaar problemen vertonen in hun sociaal-emotionele ontwikkeling en wat de aard is van deze problemen. De specifieke vormen van sociaal-emotionele problematiek die met de SEV kunnen worden gemeten zijn: aandachtsproblematiek en hyperactiviteit, sociale gedragsproblematiek, angstig en stemmingsverstoord gedrag en autistisch gedrag. De SEV is een screeningslijst voor gebruik in het regulier en speciaal basisonderwijs en in de jeugdzorg. De vragenlijst kan worden ingevuld door meerdere informanten: leerkrachten, ouders en professionele begeleiders.
- De ITSEA (*Infant Toddler Social Emotional Assessment*; Carter & Briggs-Gowan, 2005) is een vragenlijst die door ouders of verzorgers van kinderen van 12 tot 36 maanden wordt ingevuld. Deze vragenlijst meet emotionele en gedragsproblemen bij kinderen uit deze leeftijdsgroep zoals gepercipieerd door de ouders. De ITSEA levert scores op voor vier 'brede band'-schalen: externaliseren, internaliseren, ontregeling en vaardigheden.

Daarnaast bestaan er ook instrumenten met een meetpretentie die alleen verwant is aan het sociale ontwikkelingsdomein of alleen aan het emotionele ontwikkelingsdomein. We bespreken hier twee schalen die specifiek ontwikkeld zijn voor gebruik bij mensen met een verstandelijke beperking en dus ook gebruikt kunnen worden bij volwassenen met een sociaal-emotioneel ontwikkelingsniveau tot ongeveer 14 jaar:

- De SRZ (*Sociale Redzaamheidsschaal voor Zwakzinnigen*; Kraijer, Kema & De Bildt, 2004; Nederlandse bewerking van de *Cain-Levine Social Competency Scale*; Cain, Levine & Elzeu, 1963) is gerelateerd aan het sociale ontwikkelingsdomein. De SRZ meet de sociale redzaamheid van mensen met een verstandelijke beperking, in casu de sociale vaardigheden of het vermogen tot sociale aanpassing. In de Angelsaksische literatuur spreekt men van 'social competence' of 'adaptive behavior'. De auteurs geven een eenvoudige omschrijving van het begrip sociale redzaamheid: 'het kunnen voldoen aan de dagelijkse eisen die een samenleving stelt' (p. 10). Zij leggen sociale redzaamheid uiteen in vier aspecten:
 - zelfredzaamheid (Z)
 - taalgebruik (TL)
 - taakgerichtheid (TK)
 - sociale gerichtheid (S)

De auteurs benadrukken dat de SRZ-uitkomsten enkel betrekking hebben op aantoonbare sociale competenties. In 2004 is van de SRZ ook een versie beschikbaar gekomen, waarbij scores worden verkregen op basis van een interview (SRZ-i). De SRZ bestrijkt normgroepen in de leeftijd van 4 tot en met 40 jaar, bij alle niveaus van verstandelijke beperking (behoudens de mensen met een zéér diepe verstandelijke beperking). De SRZ-score wordt op elk van de vier aspecten uitgedrukt in een (niveau)-standaardscore. Op basis van de ruwe scores bij de SRZ-i-variant kan weliswaar een sociale ontwikkelingsleeftijd worden verkregen, maar de auteurs geven aan dat vanwege de psychometrische tekortkomingen terughoudendheid is geboden bij de interpretatie van deze leeftijdsequivalenten. Ondanks het feit dat de meetpretentie van de SRZ(-i) naar verwachting zal samenhangen met het sociale ontwikkelingsniveau, is sociale redzaamheid een wezenlijk ander construct.

- De SEO/SEAD (*Schaal Emotionele Ontwikkeling*; Doçen, 2005a / *Schema of Appraisal of Emotional Development*; Doçen, 2005b, c) is gerelateerd aan het emotionele ontwikkelingsdomein. Deze schaal is specifiek ontwikkeld voor mensen met een verstandelijke beperking. De SEO/SAED beperkt zich tot een globale positionering binnen een grofmazig systeem van ontwikkelingsfasen:
 - Eerste adaptatie (0 - 6 maanden)
 - Eerste socialisatie (6 - 18 maanden)
 - Eerste individuatie (18 - 36 maanden)
 - Eerste identificatie (3 - 7 jaar)
 - Realiteitsbewustwording (7 - 12 jaar)

In de SEO/SAED wordt nagegaan binnen welk van deze fasen een individu zich bevindt op een aantal aspecten “die in het psychosociale leven van iedere persoon constant aanwezig zijn en consequent met de ontwikkelingsstadia mee veranderen” (Doçen, 2005a, p. 79). Het gaat om de volgende aspecten (Doçen, 2005a, p. 80): Omgaan met eigen lichaam, Omgaan met andere volwassenen, Belevens van zichzelf in interactie met de omgeving, Ontwikkeling van permanentie van object, Angsten, Omgang met leeftijdsgenoten Omgang met materiaal, Verbale communicatie, Affect differentiatie, Aggressieregulatie. Bij ieder van deze aspecten worden vragen gesteld voor ieder van de vijf eerder beschreven ontwikkelingsfasen (meestal drie vragen per fase, soms echter twee of één). Het niveau van emotionele ontwikkeling wordt bepaald aan de hand van de vijf laagst scorende aspecten. “Dus als vijf aspecten gevonden worden in de eerste en tweede ontwikkelingsfase, wordt er geconcludeerd dat de emotionele ontwikkeling niet hoger is dan 8 maanden” (Doçen, 2005a, p.80), ook al worden eveneens vijf aspecten gevonden in hogere ontwikkelingsfasen. Naar de psychometrische eigenschappen van de SEO/SAED is geen onderzoek gedaan, ook niet in de SEO-R (Claes & Verduyn, 2011), waaraan drie nieuwe domeinen zijn toegevoegd. Naar het oordeel van Kraijer & Plas (2006, p. 264-265) is de handleiding zowel wat verantwoording betreft als de wijze van verwerking van de scores “zeer lacunair”. Doçen hanteert naar ons oordeel een erg brede opvatting van emotionele ontwikkeling. Enkele van de ‘aspecten’ die in de SEO(-R) aan de orde komen lijken namelijk niet of nauwelijks op de emotionele ontwikkeling in strikte zin betrekking te hebben, maar een veel bredere betekenis te representeren (bijvoorbeeld: omgaan met andere volwassenen; omgaan met materiaal). Daarnaast heeft de SEO(-R) een grofmazig karakter (zowel qua ontwikkelingsfases als wat betreft de eerder genoemde ‘aspecten’), is de verantwoording zeer beknopt en ontbreekt een psychometrische onderbouwing. Op basis hiervan zien we de SEO(-R) niet als een geschikt instrument om het (sociaal-)emotionele ontwikkelingsniveau te bepalen.

De bestaande instrumenten op het gebied van sociaal-emotionele ontwikkeling komen niet voldoende tegemoet aan de wens een sociaal-emotioneel ontwikkelingsniveau te bepalen. Om in dat gemis te voorzien is de ESSEON-R ontwikkeld; een schaal die gedetailleerd de normale ontwikkeling van 0- tot 14-jarigen als maatstaf hanteert.